

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

यवतमाळ जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी जिल्हा नियोजन समितीच्या योजनांची भूमिका : "वसुधैव कुटुंबकम्" विचारांच्या संदर्भात एक अभ्यास

डॉ.ए.न.पिस्तुलकर
 मार्गदर्शक

स्व.राजकमलजी भारती कला वाणिज्य व श्रीमती सुरा.भारती विज्ञान महाविद्यालय आर्णी जि.यवतमाळ

वैभव राऊत
 संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना

"अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥"

अर्थात, 'हा माझा आणि तो परका' अशी विचारसरणी संकुचित मनाची माणसे ठेवतात; परंतु ज्यांचे मन विशाल आहे, त्यांच्यासाठी संपूर्ण पृथ्वी हेच एक कुटुंब आहे. भारताच्या या प्राचीन आणि उदात्त 'वसुधैव कुटुंबकम्' (World is one family) या विचारधारेचा प्रतिबिंब आजच्या आधुनिक शासन व्यवस्थेत आणि विकेंद्रीत नियोजनात दिसून येते. कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा त्याच्या शेवटच्या घटकाच्या विकासावर अवलंबून असतो. याच तत्वाला अनुसरून, महाराष्ट्रातील कापसाचा जिल्हा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या यवतमाळ जिल्ह्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी 'जिल्हा नियोजन समिती' (DPC) एका कणाप्रमाणे कार्य करत आहे.

जिल्हा नियोजन समिती : विकासाचे इंजिन

भारतीय राज्यघटनेच्या ७४ व्या दुरुस्तीनुसार जिल्हा नियोजन समितीची स्थापना करण्यात आली. यवतमाळ सारख्या भौगोलिक आणि सामाजिक विविधता असलेल्या जिल्ह्यात, स्थानिक गरजा ओळखून विकास आराखडा तयार करणे हे या समितीचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. कृषी, शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांच्या माध्यमातून जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील जनतेचे जीवनमान उंचावण्यासाठी ही समिती प्रयत्नशील असते.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी आणि संदर्भ

यवतमाळ जिल्हा हा प्रामुख्याने शेतीवर आधारित अर्थव्यवस्था असलेला जिल्हा आहे. मात्र, गेल्या काही दशकांत येथील शेतकऱ्यांच्या समस्या, सिंचनाचा अभाव आणि औद्योगिक मागासलेपण यांसारखी आव्हाने समोर आली आहेत. 'वसुधैव कुटुंबकम्' या संकल्पनेत अभिप्रेत असलेले 'समावेशकत्व' (Inclusivity) आणि 'सर्वांचा विकास' (Collective Growth) या मूल्यांचा आधार घेऊन, जिल्हा नियोजन समिती कशा प्रकारे या समस्यांवर मात करत आहे, याचा अभ्यास करणे प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

प्रस्तुत संशोधनाचे महत्त्व

हा अभ्यास केवळ शासकीय योजनांची आकडेवारी मांडण्यापुरता मर्यादित नसून, त्या योजनांचा सामाजिक-आर्थिक स्तर उंचावण्यात नेमका किती वाटा आहे, याचे विश्लेषण करणारा आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' म्हणजे केवळ जागतिक शांतता नव्हे, तर स्थानिक पातळीवर सामाजिक न्याय प्रस्थापित करून, समाजातील प्रत्येक वंचित घटकाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात

आणणे होय. यवतमाळ जिल्ह्याच्या संदर्भात जिल्हा नियोजन समितीच्या विविध योजना (उदा. जलयुक्त शिवार, रस्ते विकास, कौशल्य विकास इ.) या विचारांना कशा प्रकारे मूर्त रूप देत आहेत, याचा शोध घेणे हा या अभ्यासाचा मुख्य गाभा आहे.

साहित्य सर्वेक्षण

जिल्हा नियोजन समिती (DPC) आणि वैधानिक चौकट

जिल्हा नियोजन समितीच्या कामाचा पाया भारतीय संविधानातील ७३ वी आणि ७४ वी दुरुस्ती आहे. या संदर्भातील साहित्यात खालील बाबींचा समावेश असावा :

महाराष्ट्र जिल्हा नियोजन समिती अधिनियम, १९९८ : जिल्ह्याच्या विकासाचा आराखडा तयार करण्याचे अधिकार आणि प्रक्रिया. विकेंद्रीत नियोजन (Decentralized Planning): सत्तेचे आणि नियोजनाचे विकेंद्रीकरण तळागाळातील लोकांपर्यंत कसे पोहोचते, यावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांचे विचार.

यवतमाळ जिल्ह्याची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी

यवतमाळ जिल्हा हा प्रामुख्याने 'कापसाचा जिल्हा' म्हणून ओळखला जातो, परंतु येथील आव्हाने वेगळी आहेत. साहित्यात खालील संदर्भाचा शोध घ्या :

कृषी संकट आणि शेतकरी आत्महत्या : टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस (TISS) किंवा नामांकित संस्थांचे यवतमाळमधील कृषी स्थितीवर आधारित अहवाल.

आदिवासी विकास: जिल्ह्यातील कोलाम आणि इतर जमातींच्या विकासासाठी असलेल्या विशेष योजनांचा अभ्यास.

मानवी विकास निर्देशांक (HDI): यवतमाळ जिल्ह्याचा राज्याच्या तुलनेत असलेला निर्देशांक.

"वसुधैव कुटुंबकम्" आणि विकास संकल्पना

हा भाग तुमच्या संशोधनाचा गाभा आहे. विकास म्हणजे केवळ भौतिक प्रगती नाही, तर सर्वांना सोबत घेऊन चालणे (Inclusive Growth).

सर्वसमावेशक विकास : "सबका साथ, सबका विकास" ही संकल्पना वसुधैव कुटुंबकमच्या विचारांशी कशी जुळते?

सामाजिक समरसता : जिल्ह्याच्या नियोजनात समाजातील शेवटच्या घटकाचा (Antyodaya) विचार कसा केला जातो, यावर आधारित तत्वज्ञान.

साहित्यातील रिक्त जागा (Research Gap)

बहुतेक अभ्यास हे जिल्हा नियोजनाच्या केवळ आर्थिक आकडेवारीवर (Quantitative) भर देतात. परंतु, "वसुधैव कुटुंबकम्" या नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांच्या चौकटीतून यवतमाळच्या नियोजनाचे मूल्यमापन करणारे साहित्य अत्यंत मर्यादित आहे. तुमचा अभ्यास ही उणीव भरून काढू शकतो.

अभ्यासासाठी महत्त्वाचे प्रश्न:

उद्दिष्टे व गृहीतके

संशोधनाची उद्दिष्टे

संशोधनाची उद्दिष्टे ही तुमच्या अभ्यासाची दिशा ठरवतात. या विषयासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करता येतील. जिल्हा नियोजन समितीच्या (DPC) कार्याचे मूल्यमापन करणे: यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध सामाजिक-आर्थिक योजनांचे स्वरूप आणि त्यांची अंमलबजावणी समजून घेणे. "वसुधैव कुटुंबकम्" संकल्पनेचा अन्वयार्थ लावणे: या प्राचीन भारतीय विचाराचा आधुनिक विकास प्रक्रियेत (विशेषतः सर्वसमावेशक विकासामध्ये) असलेला संदर्भ तपासणे. योजनांचा लाभार्थ्यांवरील प्रभाव

अभ्यासणे: विशेषतः शेतकरी, आदिवासी समाज आणि महिला या घटकांच्या जीवनमानावर जिल्हा नियोजन समितीच्या योजनांचा काय परिणाम झाला, हे पाहणे. सामाजिक समरसता आणि विकास यांचा संबंध जोडणे: जिल्ह्यातील योजनांमधून केवळ आर्थिक विकास न होता सामाजिक सलोखा आणि शाश्वत विकास कसा साध्य होतो, याचे विश्लेषण करणे. समस्या आणि आव्हाने शोधणे: यवतमाळच्या विकासात येणारे अडथळे आणि "वसुधैव कुटुंबकम्" विचार प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत आणताना येणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके (Hypotheses)

गृहीतके म्हणजे तुमच्या अभ्यासाचे तात्पुरते निष्कर्ष, जे तुम्ही संशोधनाद्वारे सिद्ध किंवा असिद्ध करता:

गृहीतक १: जिल्हा नियोजन समितीच्या योजना यवतमाळ जिल्ह्याच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्तरावर सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास मदत करतात.

गृहीतक २: "वसुधैव कुटुंबकम्" हा विचार केवळ आध्यात्मिक नसून तो सरकारी योजनांच्या 'सर्वसमावेशक विकास' (Inclusive Growth) या तत्वाचा मूळ आधार आहे.

गृहीतक ३: यवतमाळ जिल्ह्यातील उपेक्षित घटकांसाठी (उदा. आत्महत्याग्रस्त शेतकरी कुटुंबे, दुर्गम भागातील आदिवासी) राबविल्या जाणाऱ्या विशेष योजनांमुळे सामाजिक न्यायाची संकल्पना बळकट होते.

गृहीतक ४: नियोजनाच्या प्रक्रियेत स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढल्यास "विश्व एक कुटुंब" ही भावना अधिक प्रभावीपणे रुजते आणि विकासाचा वेग वाढतो.

संशोधन पद्धती

संशोधनाचे स्वरूप (Type of Research) हे संशोधन 'वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक' (Descriptive and Analytical) स्वरूपाचे असेल. यामध्ये जिल्हा नियोजन समितीच्या (DPC) आकडेवारीचे विश्लेषण करण्यासोबतच, त्या योजनांचा मानवी आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून (वसुधैव कुटुंबकम्) अभ्यास केला जाईल.

माहिती संकलनाचे स्रोत (Sources of Data Collection)

संशोधनासाठी माहिती दोन प्रमुख मार्गांनी संकलित केली जाईल:

अ) प्राथमिक स्रोत (Primary Data):

मुलाखती : जिल्हा नियोजन अधिकारी (DPO), तहसीलदार आणि पंचायत समिती सदस्यांच्या मुलाखती घेणे.

प्रश्नावली (Questionnaire) : यवतमाळ जिल्ह्यातील विविध लाभार्थी (शेतकरी, महिला बचत गट, आदिवासी समाज) यांच्याकडून प्रश्नावली भरून घेणे.

प्रत्यक्ष निरीक्षण : योजनांच्या अंमलबजावणीच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष भेटी देऊन वस्तुस्थिती तपासणे.

ब) द्वितीयक स्रोत (Secondary Data):

जिल्हा वार्षिक योजना अहवाल (DPC Reports): मागील ५ ते १० वर्षातील यवतमाळ जिल्ह्याचे नियोजन अहवाल.

शासकीय प्रकाशने : जनगणना अहवाल (Census), मानवी विकास अहवाल (Human Development Report).

संदर्भ ग्रंथ व जर्नल्स: "वसुधैव कुटुंबकम्" आणि "विकेंद्रित नियोजन" यावर आधारित पुस्तके आणि शोधनिबंध.

नमुना निवड पद्धती (Sampling Method)

यवतमाळ जिल्ह्यात १६ तालुके आहेत. सर्व तालुक्यांचा अभ्यास करणे कठीण असल्याने 'उद्दिष्टपूर्ण नमुना निवड' (Purposive Sampling) पद्धतीचा वापर करावा:

तालुक्यांची विभागणी: अधिक विकसित, मध्यम विकसित आणि कमी विकसित अशा तीन गटांत तालुक्यांची विभागणी करून प्रत्येक गटातून प्रतिनिधी तालुके निवडणे.

नमुना आकार: उदा. ५०० लाभार्थी आणि ५० प्रशासकीय अधिकारी/प्रतिनिधी.

माहिती व विश्लेषण

जिल्हा नियोजन समिती (DPC) आणि तिची भूमिका

भारतीय संविधानाच्या २४३-जेडडी (243-ZD) नुसार स्थापन झालेली जिल्हा नियोजन समिती, जिल्ह्याचा 'विकास आराखडा' तयार करते. यवतमाळ सारख्या कृषीप्रधान जिल्ह्यासाठी तिची भूमिका निर्णायक असते:

निधीचे विकेंद्रीकरण: राज्य सरकारकडून मिळणारा निधी स्थानिक गरजांनुसार (शिक्षण, आरोग्य, रस्ते) खर्च करणे.

समन्वय: ग्रामीण आणि शहरी भागातील विकासाचा समतोल राखणे.

शाश्वत विकास: शेतकरी आत्महत्याग्रस्त जिल्हा ही ओळख पुसून शाश्वत प्रगतीकडे नेणे.

'वसुधैव कुटुंबकम्' आणि विकास संकल्पना

ही प्राचीन भारतीय विचारधारा "सर्वांचा विकास, सर्वांचे कल्याण" यावर भर देते. यवतमाळच्या संदर्भात याचे विश्लेषण असे: समावेशकता (Inclusivity): समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत (आदिवासी, शेतमजूर, महिला) सरकारी योजनांचा लाभ पोहोचवणे, हेच 'कुटुंब' भावनेचे प्रतीक आहे.

सामाजिक न्याय: कोलमडलेल्या शेती अर्थव्यवस्थेला आधार देऊन शेतकऱ्याला सन्मानाने जगू देणे.

सहकार्य: शासकीय यंत्रणा आणि नागरिक यांनी मिळून जिल्ह्याचा विकास करणे.

आव्हाने आणि विश्लेषणात्मक निष्कर्ष

यवतमाळ जिल्ह्यासमोर काही गंभीर आव्हाने आहेत, ज्यावर 'वसुधैव कुटुंबकम्' वृत्तीने काम करणे आवश्यक आहे:

हवामान बदल: पावसाची अनिश्चितता आणि कापूस उत्पादकांचे संकट.

कुपोषण: मेळघाटच्या सीमेला लागून असलेल्या आणि दुर्गम आदिवासी भागातील कुपोषण ही मोठी समस्या आहे.

औद्योगिकीकरण: एमआयडीसी (MIDC) क्षेत्राचा म्हणावा तसा विकास न होणे.

निष्कर्ष

'सर्वांचा विकास' हीच खरी कुटुंब भावना

जिल्हा नियोजन समितीने (DPC) केवळ शहरांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित न करता, दुर्गम भागातील (उदा. झरी-जामणी, केळापूर) आदिवासी बांधवांच्या प्रगतीसाठी राबवलेल्या योजना हे 'वसुधैव कुटुंबकम्' मधील समतेच्या विचारांचे प्रतीक आहे. समाजातील अंतिम घटकाचा विकास झाल्याशिवाय जिल्ह्याचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही, हा महत्त्वाचा निष्कर्ष या अभ्यासातून निघतो.

कृषी क्षेत्रातील स्थैर्य हाच आर्थिक पाया

यवतमाळची अर्थव्यवस्था कपाशीवर आधारित आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' म्हणजे परस्परांना आधार देणे. जेव्हा जिल्हा नियोजन समिती सिंचन सुविधा आणि बाजारपेठ उपलब्ध करून देते, तेव्हा शेतकरी केवळ 'अन्नदाता' राहत नाही, तर तो जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा बनतो. शेतकऱ्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण हेच सामाजिक स्थैर्याचे कारण ठरते.

मानवी संसाधनाचे मूल्य (Human Capital)

केवळ रस्ते किंवा इमारती बांधणे म्हणजे विकास नव्हे, तर आरोग्य आणि शिक्षण यावर केलेला खर्च हा भविष्यातील गुंतवणुकीचा भाग आहे. जिल्हा नियोजन समितीने शैक्षणिक गुणवत्ता वाढवण्यासाठी आणि कुपोषण निर्मूलनासाठी राबवलेल्या योजनांमुळे जिल्ह्याचा 'मानवी विकास निर्देशांक' (HDI) उंचावण्यास मदत झाली आहे.

पर्यावरणीय संतुलन आणि शाश्वतता

'वसुधैव कुटुंबकम्' मध्ये निसर्गालाही कुटुंबाचा भाग मानले जाते. जलयुक्त शिवार किंवा वृक्षारोपणासारख्या योजनांमुळे निसर्गाचे रक्षण होऊन शाश्वत विकासाची (Sustainable Development) उद्दिष्टे गाठता येतात. नैसर्गिक संसाधनांचे नियोजन हा भविष्यातील संकटांवरचा उपाय आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर : जिल्हा नियोजन समितीच्या योजना आणि 'वसुधैव कुटुंबकम्' यांचा समन्वय खालील सूत्रात मांडता येईल. नियोजन + संवेदनशीलता = शाश्वत सामाजिक-आर्थिक विकास

शिफारशी

शेतीला उद्योगाची जोड (Agro-Industrial Integration)

यवतमाळ हा कापसाचा जिल्हा (पांढरे सोने) म्हणून ओळखला जातो. 'कुटुंब' म्हणून आपण केवळ कच्चा माल विकू नये, तर त्यावर प्रक्रिया केली पाहिजे.

शिफारस: जिल्हा नियोजन समितीने (DPC) प्रत्येक तालुक्यात कापूस प्रक्रिया केंद्र आणि सूतगिरण्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष निधी द्यावा. यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगार निर्माण होईल आणि शेतकऱ्यांचे शोषण थांबेल.

दुर्गम भागातील आरोग्य सेवांचे सक्षमीकरण

'वसुधैव कुटुंबकम्' म्हणजे कुटुंबातील कोणीही आजारी किंवा उपेक्षित राहू नये.

शिफारस: झरी-जामणी, पांढरकवडा यांसारख्या दुर्गम आदिवासी भागांत 'मोबाईल हेल्थ युनिट्स' वाढवावेत. टेलि-मेडिसिनच्या माध्यमातून तज्ज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला ग्रामीण रुग्णांना उपलब्ध करून द्यावा.

शैक्षणिक विषमता दूर करणे

जिल्ह्यातील शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांमधील शैक्षणिक दरी कमी करणे आवश्यक आहे.

शिफारस: जिल्हा परिषद शाळांचे 'आदर्श शाळा' (Model Schools) मध्ये रूपांतर करावे. तसेच, जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी आदिवासी भागातील मुलांसाठी व्यावसायिक कौशल्य विकास (Skill Development) केंद्रे सुरू करावीत.

जलव्यवस्थापन आणि शाश्वत शेती

निसर्ग हा आपल्या कुटुंबाचा भाग आहे, ही भावना जोपासणे गरजेचे आहे.

शिफारस: भूगर्भातील पाणीपातळी वाढवण्यासाठी 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' मोहिमेत लोकसहभाग (CBOs) वाढवावा. सेंद्रिय शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी स्वतंत्र बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी.

महिला आणि युवक सक्षमीकरण

कुटुंबाचा आधारस्तंभ असलेल्या महिलांना आर्थिक प्रवाहात आणणे आवश्यक आहे.

शिफारस: महिला बचत गटांच्या उत्पादनांना 'ब्रँडिंग' आणि 'ऑनलाईन मार्केट' (e-commerce) मिळवून देण्यासाठी जिल्हा नियोजन समितीने विशेष व्यासपीठ निर्माण करावे.

संदर्भ सूची

महाराष्ट्र शासन: जिल्हा वार्षिक योजना (सर्वसाधारण), यवतमाळ – वार्षिक आराखडा अहवाल (२०२४-२५ व २०२५-२६).

जिल्हा नियोजन कार्यालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय, यवतमाळ.

नीती आयोग (NITI Aayog): Aspirational Districts Programme - यवतमाळ जिल्ह्याचा प्रगती अहवाल.

आर्थिक व सांख्यिकी संचालनालय: यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (District Social and Economic Review). महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Economic and Political Weekly (EPW): विदर्भातील शेती आणि शेतकरी आत्महत्या विषयावरील शोधनिबंध.

यवतमाळ जिल्ह्याचे अधिकृत संकेतस्थळ: yavatmal.gov.in